Dünya tarixinin Turan dövrü

Ələsgər Siyablı

(əvvəli ötən sayımızda)

Uk Sumer dilində çox mənalı sözdür. Bu söz həmçinin insan, xalq, əhali, kütlə deməkdir. Bir çox assuroloq bilim adamı, o cümlədən Dyakonov Sumer dilində Uzsözünün çay anlamı daşıdığını qeyd edirlər, belə olan suretdə Uk-uz Sumer dilində çay insanları, çay xalqı anlamı daşıyır. Sumerin ilk hökmdarının adı qədim mixi işarəsi ilə Ukuzadlanmışdır. Bütün bunlardan belə qənaətə gəlmək olur ki, Oğuz adı kök etibarı ilə sumerlərə bağlıdır. Uzbek adı da bu mənada Uz, yeni çay xalqının və insanlarının ağası, hökmdarı demək olur. Amuderya çayının qədim dövrlərdə Xəzər dənizinə töküldüyü qolu Uzboy adlanırdı və bu gün də Amuderyanın qollarından biri Uzboy adlanmaqdadır.

Bütün bu şərhlər Sumer dilində Ukuz adının çay xalqı anlamı daşıya biləcəyi fikrini doğurur. Sumer dilində uq əhali və xalq anlamı daşıyır, uz çay deməkdir. Sumerlər Dəclə və Fərat çayları arası vadilərdə yaşadıqlarından mümkündür ki, onları həmçinin çay əhalisi və ya xalqı mənasında Ukuz adlandırırdılar. Bütün qədim mənbələrdə türklərin Oğuz boyunun Amuderya,Sırdərya, Uzboy və digər çayların vadilərində məskunlaşdıqları qeyd olunmuşdur. Türklərlə əlaqədar iki tərkibdən ibarət olanOquz adındakı oq sözünü araşdırıcıların əksəriyyəti qəbilə/boy anlamında izah edirlər uz isə çay və su mənasındadır. Türk dilində də Sumer dilində olduğu kimi Oquz sözü su və ya çay xalqı anlamı daşıyır. Türklərdə oq kəlməsi sumerlərin uq sözü ilə eyni məna daşıyıb onun dəyişik fonetik variantıdır.

Sumerlərin böyük əzəmətli su tanrısı Enki Sumeri yaradan üç ali tanrıdan biri və eyni zamanda Dəclə və Fərat çaylarının yaradıcısı idi. Onun adı "Yerin ağası-hökmdarı və şirin su Apsu ilə əlaqədar idi. Bəzi mətnlərdə, o cümlədən İşme-Daqana aid mətndə Enki Abzunun böyük öküzü, digər bir mətndə isə Eridunun vəhşi öküzü adlanır. Enki ilə əlaqələndirilən Öküzün məhsuldarlıq-doğurğanlıq keyfiyyəti ilə əlaqədar "Enki və dünya düzəni" mifolojimətnində deyilir ki, Enki öz nəzərlərini Sumer üçün böyük əhəmiyyətə malik ikiçayın yerləşdiyi əraziyə yönəldir. Enki qızğın öküz kimi şəhvətlə ayağa qalxdı, penisini qaldırdı, öncə Fərata, sonra Dəcləyə mayasını boşaltdı və Dəcləni axan çeşmə suyu ilə doldurdu. Dəclə vəhşi öküzün bu doğurmasından ürəkdən sevindi. Dəclə bundan sonra əqrəb sancdıqdan sonra balaları ilə birlikdə yabanı otlaqda qaçan vəhşi inək kimi düzənliyə daldı. Dəclə doğdu, şərab kimi dadlı axan su ilə doldu. Su bərəkət gətirdi, insanların yeyəcəyi arpa, taxıl cücərdi.

Sumer yaradılış əfsanəsində öküz obrazında təcəssüm olunan və "öküz oğlu öküz" adlanan başında öküz buynuzu ilə təsvir olunan Enki həyatın və yaradılışın ilkin mənbəyini təşkil edən Fərat və Dəclə çaylarının yaradıcısı və su tanrısıdır. Bu iki çay Öküz timsalındakı Enkinin mayasından yaranmışdır. Ona görə də çay onu yaradan öküz obrazındakı və "öküz oğlu öküz" adı daşıyan Enkinin Öküz adı ilə eyniləşdirilmişdir.

Sumer mifologiyasında göy üzünün tanrısı və bütün tanrıların atası və babası An yağışın mənbəyi kimi məhsuldarlığa səbəb olub "üretən öküz" adlanırdı. Anın oğlu Enki də "dünya düzəni" mətnində "öküzdən törəmiş öküz"adlanırdı. (Renate Marian Van Dijk-Combes. 2018, Səh. 11)

Oğuz xaqan və Qopadşah əfsanəsi

Amuderya (Okus)çayı sahilində aşkar edilən və adı "Okus xəzinəsi" kimi məşhur olan e.q. V-III əsrlərə aid qızıl və gümüşdən ibarət 170 qiymətli və nadir artefaktın içərisində bir möhürüzük öz qeyri adiliyi ilə diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Üzüyün möhür formasında olan üz hissəsində taxt üzərində oturmuş insan başlı qanadlı öküz təsviri vardır. Həmin təsvirin yanında isə arami əlifbası ilə "Okso" sözü həkk olunmuşdur.

Bir çox müəlliflər həmin təsviri iran mifləri ilə və Qopadşahla əlaqələndirirlər. Heç şübhəsiz ki, Okso öküz adının fonetik şəkli olmaqla bərabər Qopadşah da Oğuz xaqanla əlaqədar mifoloji obrazdır.

Türkistanda və Mərkəzi Asiyanın türklərə aid digər ərazilərində tapılan müxtəlif əşyalar üzərindəki öküz-adam təsvirini iranşünaslar İran əfsanələrinə bağlayaraq Qopatşah adlandırırlar. Buna əsas kimi də Parf dövrünün pəhləvi dilində yazılmış VI əsrə aid "Menoq-i Xrad" adlı mənbəyə istinad edirlər. Orda yazılmışdır ki, "Qopatşah Eranvecdə Hvaniraz vilayətindədir. O ayağından bədəninin ortasına qədər öküz, ortadan yuxarı bədəni adamdır. Və o həmişə dənizin sahilində oturur. Müqəddəs canlılara dua mərasimini yerinə yetirir və müqəddəs suyu dənizə axıdır. Bu müqəddəs suyun tökülməsi nəticəsində dənizdəki saysız hesabsız zərərli canlılar öləcəklər". (West E.W. 1885, Səh. 111)

Mətndən göründüyü kimi Qopadşah çayın sahibi və ya ağası obrazında təsvir olunur və çay suyunu dənizə axıdan odur. Arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində hökmdar və öküz-adam təsviri olan çoxsayda yaşma daşından hazırlanmş çox sayda lövhələr və üzük möhürlərəşkar edilmişdir. Öküz-adam ayaqlarını önə uzadıb, başını qürurla yuxarı qaldıraraq oturmuş və ya ayaq üstündə təsvir olunurlar. Yada\-yaşma daşından hazırlanmış, üzərində saqqallı öküz adam təsviri olan və Daşkənd muzeyində saxlanılan möhür üzüyü arxeoloqlar m.ö. V-IV əsrlərə aid edirlər. Üzərində öküz-adam təsviri olan yaşma daşından hazırlanmış bu artefaktların əksəriyyətinin tarixi miladdan öncəki dövrlərə aiddir.

Justin İran adlarına həsr olunmuş kitabında Qopadşahı tarixi şəxsiyyət kimi qəbul edir və Qopadşahadının Əfrasiyabın qardaşı Aqrirezin ləqəbi olduğunu və onun ölkəsinin Çinlə Türkistan arasında yerləşən Saokavastanın hökmdarı olduğunu yazır. Tarixən Saokavastanın Saklar ölkəsi olduğu məlumdur. (Justi F. 1895, Səh. 117)

Lakin Sakların tarixən məlum olan ölkəsi Sakaşen Azərbaycanda yerləşirdi və burda iki mühüm şəhər Qanzak və Şabran sakların paytaxtları kimi adları tarixi ədəbiyyatda qeyd olunmuşdur. Əfrasiyabın qardaşı Atağızlı Aruz qoca sakların hökmdarı idi və paytaxtı da dəniz sahilində yerləşən Şabran şəhəri idi. Aruz adı Əğrirez/Aqrirez adının dəyişik fonetik formasıdır. Kassi dilinin müasir görkəmli araşdırıcılarından olan Arnaud Fournetkassi və hurri dillərindəAq-ri-ri-as sözünün anlamının "ölkəni yönəldən, başçı, rəhbər" olduğunu yazır. Kassi və hurri dilinin hər ikisindəAq və Aqu rəhbərlik etmək deməkdir. (Bu söz türk dilinə Aqa şəklində keçmişdir). Bu sözdən kassilərin hakimiyyət sülaləsi Aqum yaranmışdır ki, mənası Ağam, rəhbərim deməkdir. (Arnoud Fournet,2011,Səh. 6)

Soqda əfsanələrində bəhs olunan öküz surətindəki su tanrısı Qopadşah, soyları Əfrasiyaba bağlanan Göytürklərin Soqdadakı hakimiyyət sülaləsini təmsil edirdi. Soqdiananın paytaxtı Buxara adının buğa adından yarandığı da ehtimal edilməkdədir. Qopatşah əfsanəsinin türklərə aid olduğu yəqindir. Türklərin qədim vətəni olan Baykal yaxınlığında da üzərində Qopadşahın, yeni öküz adamın təsviri olan bir möhür də tapılmışdır. (Emel Esin, 1985, Səh. 130)

Alman iranşünası Humbax Qopadşahla əlaqədar hadisələrin baş verdiyi Eranvezin (Arya veyca)Azərbaycanda olduğu fikrini irəli sürür, Denkar isə onu ümumiyyətlə qeyri İran ərazilərində baş verdiyini yazır. Assur-babil mifologiyasındakı İnsan başlı öküz Persopolis sarayının qarşısında qoyulan heykəlin və Avestadakı Qopadşahın prototipi olmuşdur. Qədim Elamda tapılan və e.q. 4 minilliyə aid olan silindir lövhədə dəyarı öküz, yarı insan şəklində olan təsviri vardır. (Potts D. 1996, Səh. 12)

"Dinai Minoq" kitabının pəhləvi dilindən alman dilinə tərcüməçisi Vest öz şərhində yazır ki, Airan Veca öncə Zərəfşan çayından şimaldakı ərazilər adlansa da, sonrakı pəhləvi ədəbiyyatında onun Aturpatakan-Adarbiqan olduğu müəyyən edilmişdir. (West E.W. 1885, Səh. 87)

Bütün pəhləvi mənbələrində Qopatşahın məskəni İrandan kənar ərazilərdədir. Qopadşah əfsanəsini araşdıran Ratvelidze Qopad adındakı sözün kökünün öküz mənasında olan Qo və ya Qod kəlmələrindən ibarət olduğunu, sondakı pad və şah sözlərinin isə sinonim təşkil etdiyini və hər ikisinin də sahib, ağa, hökmdar anlamı daşıdığını yazır. (Rtvelidzə. 1995, Səh. 70)

(ardı gələn sayımızda)